

Бут Юрій

завідувач сектору реставрації металу
відділу наукової реставрації пам'яток,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
yura.but@gmail.com

Костюк Ірина

завідувач сектору реставрації кераміки
відділу наукової реставрації пам'яток,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Якубенко Олена

провідний зберігач групи "Мідна доба"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

But Yurii

Head of the metal restoration sector,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Kostyuk Iryna

Head of the ceramics restoration sector,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Yakubenko Olena

Leading custodian of the 'Copper age' group,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**МУЗЕЙНА ІСТОРІЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЗЕРНОВИКА З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**

**MUSEUM HISTORY OF A TRYPILLYA SEED-VESSEL FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM
OF UKRAINIAN HISTORY**

Анотація

У публікації розглядаються етапи реставрації зерновика доби енеоліту, завдяки якій були досліджені особливості його виготовлення, уточнена атрибуція пам'ятки та зроблена її ідентифікація. Простежено музейну історію унікального експоната, який тепер прикрашає експозицію НМІУ.

Ключові слова: археологія, енеоліт, трипільська культура, кераміка, реставрація.

Summary

The publication deals with the stages of restoration of Trypillia seed-vessel of Eneolithic age. As a result, the features of its production were investigated, the attribution was specified, and the object was identified. The museum history of the unique exhibit, which now adorns the Trypillia exposition of the NMUH, was traced.

Key words: archaeology, eneolith, Copper age, Trypillia culture, ceramics, restoration.

Зацікавленість музейною історією однієї з унікальних пам'яток археологічної колекції музею виникла під час її реставрації.

Провідний зберігач групи "Мідна доба" сектору "Археологія доби каменю-бронзи" О. О. Якубенко неодноразово намагалася організувати реставрацію зерновика (інв. № НМУ-а 212 / 815), що належить до культурно-історичної спільноти Кукутені-Трипілля-Аріушд (трипільська культура, середній етап В-II, фінал), датується добою енеоліту (кін. V – поч. IV тис. до н. е.) та виявлений на поселенні трипільської культури поблизу с. Володимирівка Новоархангельського (кол. Підвисоцького) р-ну Кіровоградської обл. Але через низку певних обставин реставрацію пам'ятки вдалося провести лише у 2011–2014 рр. за участі авторів статті та студентів Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури А. С. Борисюк та О. О. Грибан.

Пам'ятка надійшла на реставрацію у вигляді розвалу (Рис. 1). На деяких із 72 фрагментів чорною тушшю в 1970-х рр. було зазначено: "а 212 / 815 Волод. 46" (с. Володимирівка, розкопки 1946 р.).

Рис. 1. До реставрації.

В 1946 р. розкопки у Володимирівці проводила Т. С. Пасек, яка опублікувала виявлені матеріали, зокрема 3 великі грушоподібні зерновики¹. Ймовірно, тому означений зерновик було записано до колекції 1946 р. Але під час реставрації ця інформація викликала сумніви.

Протягом дослідження пам'ятки була вивчена її морфологія. Це – товстостінна посудина грушоподібної форми із плоским дном, орнаментована заглибленим орнаментом та поліхромним розписом. Нижня частина тулуба конусоподібна, плічка розширені, заокруглені. Вище плеча поверхня трохи прогнута, нахилена до прямої горловини. Зовнішня поверхня вкрита ангобом вохристого кольору та повтореним 4 рази на кулястих плічках заглибленим S-подібним орнаментом у вигляді парних змій, які заходять головами одна за одну. Очі змій позначено круглими ямками. На нижній частині посудини є оперізуючі горизонтальні смуги. Заглиблений орнамент доповнює нанесений до випалу поліхромний розпис (біла, чорна, червона фарби).

Зерновик виготовлено способом ручного ліплення, ймовірно, за допомогою поворотної дошки, скребків та гладилок. Структура глиняного тіста неоднорідна, з домішками слюди та кварцового піску. Черепок дзвінкий. Випал рівномірний, у горні, у відновленому режимі при t 900–1 100°C. 13 фрагментів деформовані (вигнуті), можливо, внаслідок перебування готової посудини у вогні.

У процесі дослідження пам'ятки було з'ясовано, що вона раніше реставрувалася: крім пилобрудових, ґрунтових та вапнякових нашарувань, простежуються клейові забруднення (можливо, від желатинового клею, що використовувався до Другої світової війни) та гіпсові нашарування. Вочевидь, зерновик демонтували, а не розбили. Від вінець збереглося приблизно 40%, тулуба – 55%, денця – 30%.

Після проведення лабораторних досліджень було складено програму реставраційних заходів:

– видалити нестійкі та стійкі забруднення;

¹ Пасек Т. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 10. – М.-Л., 1949. – С. 98, Рис. 53, 1, 2, 4.

- укріпити поверхню ПВБ (полівінілбутираль, 3% розчин у етиловому спирті);
- підібрати та склеїти фрагменти ПВБ (полівінілбутираль, 10% розчин у етиловому спирті);
- виставити форму із 3 частин шляхом доповнення втрат гіпсом Г-10;
- відкоригувати та тонувати доповнення всередині;
- зібрати форму із 3 частин;
- відтворити рельєфний орнамент на доповненнях методом інерції;
- тонувати доповнення з відтворенням орнаменту методом інерції, використовуючи біліла титанові полівінілацетатні з аквареллю.

Під час реставраційних робіт у фондах НМІУ було знайдено ще 2 фрагменти означеної посудини, на одному з яких чорною тушшю був написаний старий номер – № 2 663, що, як згодом з'ясувалося, належав Уманському краєзнавчому музею (Рис. 2).

Рис. 2. Фрагменти зі старими номерами.

За орнаментом та товщиною черепка було визначено місце розташування виявлених частин, для встановлення яких по місцю їх втрат у гіпсових доповненнях були вирізані наскрізні отвори та вмонтовані фрагменти. Після загального склеювання стала зрозуміла технологія формування зерновика: розкатані із глини сплющені джгути послідовно накладалися один на один, починаючи з денця, з наступним згладжуванням стиків ззовні та всередині. За одне накладання по периметру стінки нарощувалися приблизно на 6–8 см. На нижній половині посудини від денця до плеча чітко простежуються 6 шарів глиняних смуг (Рис. 3). У місцях стиків шарів ребра фрагментів мають згладжену поверхню та повітряні пустоти і тому швидше руйнуються (Рис. 4).

Всі етапи реставрації супроводжувалися фотофіксацією. Після реставрації розміри посудини становили 68 см у висоту та 73 см у діаметрі (Рис. 5).

Рис. 3. Шари глиняних смуг.

Рис. 4. Повітряні пустоти на стиках.

Рис. 5. Після реставрації.

Під час реставрації виникла необхідність ідентифікації старих номерів для уточнення інформації про пам'ятку. На наш запит головний зберігач Уманського краєзнавчого музею Н. В. Нагорна повідомила, що, на жаль, всю музейну документацію та каталоги було вивезено під час окупації Умані у вересні–жовтні 1943 р., а міський архів згорів у 1944 р. Проте їй пощастило чути від завідувача музейними фондами (у 1948–1975) В. А. Стефановича (1887–1985) розповіді про його колег, з якими він працював у 1920-х–1940-х рр. Це були відомі нині археологи, долі яких стали відображенням гіркої дійсності тієї складної епохи та склалися переважно трагічно. Інформація, яку люб'язно надала Н. В. Нагорна, стала в нагоді для наших подальших пошуків.

Під час реставрації ми уточнили атрибуцію, ідентифікували пам'ятку та зібрали інформацію про дослідження Володимирівського трипільського поселення.

Володимирівське поселення в 1925 р. відкрив співробітник Уманського краєзнавчого музею М. К. Якимович, який також реставрував музейну кераміку², а в 1942–1943 рр. (зі слів Н. В. Нагорної) був директором музею.

В 1927–1928 рр. у розкопках поселення брав участь директор Уманського краєзнавчого музею Б. П. Безвенглінський (Рис. 6), який "...звернув увагу на цікаве поєднання двох видів орнаменту на одному посуді – мальованого і т. зв. «ритованого» у вигляді «втиснутих візерунків»³. Автори дослідження не виявили прикладів аналогічної орнаментативної на інших артефактах із зібрання НМІУ, крім означеного зерновика.

Рис. 6. Б. П. Безвенглінський (праворуч).

² Відейко М. Якимович М. К. // Енциклопедія трипільської цивілізації (далі – ЕТЦ). – К., 2004. – Т. II. – С. 632; Якубенко О. Володимирівка // ЕТЦ. – Т. II. – К., 2004. – С. 104.

³ Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. I. – С. 39; Ляшко С. Безвенглінський Б. П. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 37; Якубенко О. Володимирівка... – С. 104.

В 1927–1928 рр. керівником експедиції у Володимирівці був С. С. Магура (Рис. 7) – керівник Трипільської експедиції (1934–1936), який у 1935 р. проводив розвідку, а в 1936 р. розкопував поселення⁴.

В 1939 р. в центрі Володимирівського поселення В. Є. Козловська (Рис. 8) розкопала наземне житло № 2⁵. Автором програми дослідження трипільських поселень, завдяки якій була створена Трипільська експедиція (що, зокрема, досліджувала поселення Володимирівка), був Т. М. Мовчанівський (Рис. 9)⁶.

Співробітником Трипільської експедиції (у 1934–1939 рр.) та її керівником (з 1937-го) стала Т. С. Пасек (Рис. 10, 11)⁷.

У складі Трипільської експедиції ІІ МК АН УРСР, зокрема у Володимирівці в 1934–1940 рр. працював М. Л. Макаревич (Рис. 12)⁸.

Історія знахідки зерновика (виявленого між 1925 та 1940 рр.), ймовірно, пов'язана зі згаданими дослідниками. Як свідчать шифри на деяких його фрагментах, зерновик зберігався в Уманському краєзнавчому музеї та саме його міг описувати Б. П. Безвенгліньський, а М. К. Якимович – провести першу реставрацію цього предмета.

Рис. 7. С. С. Магура.

Рис. 8. В. Є. Козловська.

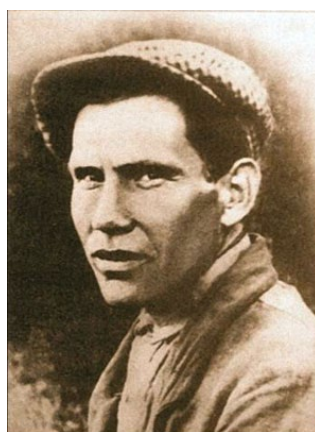

Рис. 9. Т. М. Мовчанівський.

Рис. 10. Т. С. Пасек.

Рис. 11. Учасники розкопок у Володимирівці. 1936 р.

Рис. 12. М. Л. Макаревич (ліворуч)

4 Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 38–39; Ляшко С. Магура С. С. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 312; Якубенко О. Володимирівка... – С. 104.

5 Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 38–39; Ляшко С. Козловська В. Є. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 227–228; Якубенко О. Володимирівка... – С. 104.

6 Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 36–39; Ляшко С. Мовчанівський Т. М. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 337–338.

7 Відейко М. Пасек Т. С. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 399–400; Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 38–39; Якубенко О. Володимирівка... – С. 104.

8 Відейко М. Макаревич М. Л. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 320–321; Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 38.

Зокрема, виготовлену зі скляного негатива довоєнну фотографію означеного зерновика двічі опублікував М. Ю. Відейко. Вперше – в чорно-білому варіанті у книзі “Трипільська цивілізація” з підписом: “Посудина із розкопок у Володимирівці, прикрашена ритим орнаментом та малюванням. Кінець V тис. до н. е.”⁹, вдруге – в кольорі (Рис. 13) з підписом: “Зерновик з заглибленим орнаментом. Володимирівка. Уманський краєзнавчий музей”¹⁰.

Фотографії з негатива були опубліковані без паспортних даних реверсно (дзеркально), оскільки автор не міг особисто бачити зерновик, який із воєнних років і до 2011 р. перебував у фондах НМІУ у фрагментованому стані та з частково втраченими паспортними даними.

Історія зерновика у воєнний і повоєнний час відома краще, ніж у довоєнний період. П. П. Курінний (Рис. 6, 14) – перший директор Соціально-історичного музею Уманської округи, у вересні–жовтні 1943 р., співпрацюючи з відомством А. Розенберга “Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg”, “...організував упаковку та відправку до Німеччини трипільських колекцій Уманського краєзнавчого музею (бл. 2 100 предметів), вважаючи, що рятує їх від більшовиків”¹¹.

Перед вивезенням до Німеччини для зменшення об’ємів посудин їх було розбито або демонтовано. Після Другої світової війни, в 1947 р. ешелон із пам’ятками повернувся в Україну – до Державного республіканського музею УРСР у Києві (нині – НМІУ)¹². Зерновик надійшов до музею у фрагментованому стані та без паспортних даних і десятиліттями чекав на реставрацію. Нині цей унікальний експонат прикрашає експозицію музею.

Рис. 13. Архівне фото.

Рис. 14. П. П. Курінний.

9 Відейко М. Трипільська цивілізація. – К., 2002. – С. 124; Відейко М. Трипільська цивілізація. 2-е вид. – К., 2003. – С. 166.

10 Відейко М. Володимирівська група // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 106, Рис. 4.

11 Відейко М. Трипільська культура. Історія досліджень... – С. 39–40; Ляшко С. Курінний П. П. // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 288–289.

12 Ковтанюк Н. Сторінки історії // Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам’яті. – К., 2009. – С. 15.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Відейко М. Ю.* Володимирівська група // *Енциклопедія трипільської цивілізації / У 2 т. / Авт. кол.: Бурдо Н. Б. (відп. секр.), Відейко М. Ю. (гол. ред.), Дергачов В. О. та ін. / Міністерство культури і мистецтв України; Державне підприємство Книжкова палата України ім. Івана Федорова; Національна комісія України у справах ЮНЕСКО; Корпорація "Індустріальна спілка Донбасу"; ЗАТ "Петроімпекс". – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 106.*
2. *Відейко М. Ю.* Макаревич Михайло Леонтійович // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 320–321.*
3. *Відейко М. Ю.* Пассек Тетяна Сергіївна // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 99–400.*
4. *Відейко М. Ю.* Трипільська культура. Історія досліджень // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 36–40.*
5. *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. – Київ: Академперіодика, 2002. – С. 124.
6. *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. Вид. 2-е. – Київ: Академперіодика, 2003. – С. 166.
7. *Відейко М. Ю.* Якимович М. К. // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 632.*
8. *Ковтанюк Н. Г.* Сторінки історії // *Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'яті. Збірка наукових статей. – Київ, 2009. – С. 6–21.*
9. *Ляшко С. М.* Безвенглинський Б. П. // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 37.*
10. *Ляшко С. М.* Козловська Валерія Євгенівна // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 227–228.*
11. *Ляшко С. М.* Курінний Петро Петрович // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 288–289.*
12. *Ляшко С. М.* Магура Сильвестр Сильвестрович // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 312.*
13. *Ляшко С. М.* Мовчанівський Тодось Миколайович // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 337–338.*
14. *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетие до н. э.) // *Материалы и исследования по археологии СССР. – № 10. – Москва-Ленинград: ИИМК, ИА АН СССР, 1949. – С. 98. – Рис. 53, 1, 2, 4.*
15. *Якубенко О. О.* Володимирівка // *Енциклопедія трипільської цивілізації. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 104.*

REFERENCES

1. *Videiko M. Yu.* Volodymyrivska hrupa // *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii / U 2 t. / Avt. kol.: Burdo N. B. (vidp. sekr.), Videiko M. Yu. (hol. red.), Derhachov V. O. ta in. / Ministerstvo kultury i mystetstv Ukrainy; Derzhavne pidpriemstvo Knyzhkova palata Ukrainy im. Ivana Fedorova; Natsionalna komisiia Ukrainy u spravakh YuNESKO; Korporatsiia "Industrialna spilka Donbasu"; ZAT "Petroimpeks". – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 106.*
2. *Videiko M. Yu.* Makarevych Mykhailo Leontiiovych // *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 320–321.*
3. *Videiko M. Yu.* Passek Tetiana Serhiivna // *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. I. – S. 99–400.*
4. *Videiko M. Yu.* Trypilska kultura. Istoriiia doslidzhen // *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. I. – S. 36–40.*
5. *Videiko M. Yu.* Trypilska tsyvilizatsiia. – Kyiv: Akadempriodyka, 2002. – S. 124.
6. *Videiko M. Yu.* Trypilska tsyvilizatsiia. Vyd. 2-e. – Kyiv: Akadempriodyka, 2003. – S. 166.
7. *Videiko M. Yu.* Yakymovych M. K. // *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 632.*
8. *Kovtaniuk N. H.* Storinky istorii // *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. Skarbnytsia istorychnoi pamiaty. Zb. nauk. statei. – Kyiv, 2009. – S. 6–21.*
9. *Liashko S. M.* Bezvenhlynskyi B. P. // *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 37.*
10. *Liashko S. M.* Kozlovska Valeriia Yevhenivna // *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 227–228.*

11. *Liashko S. M. Kurinnyi Petro Petrovych // Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 288–289.*
12. *Liashko S. M. Mahura Sylvestr Sylvestrovych // Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 312.*
13. *Liashko S. M. Movchanivskiy Todos Mykolaiovych // Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 337–338.*
14. *Passek T. S. Peryodyzatsyia trypolskykh poselenyi (III–II tysiacheletye do n. e.) // Materyaly y yssledovanyia po arkhеolohyy SSSR. – № 10. – Moskva-Lenynhrad: YMK, YA AN SSSR, 1949. – S. 98.– Rys. 53, 1, 2, 4.*
15. *Yakubenko O. O. Volodymyrivka // Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii. – Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2004. – T. II. – S. 104.*